

Недільський Володимир Володимирович –
ад'юнкт КНУВС

ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ЗДІЙСНЕННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ У СПРАВАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИКІВ

Розглянуто вимоги до застосування прийомів та комбінацій у забезпеченні пошуку наркотичних засобів у справах, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків.

Рассмотрены требования к применению приемов и комбинаций в обеспечении поиска наркотических средств по делам, связанным с незаконным обращением наркотиков.

Ключові слова: наркотичні засоби; незаконний обіг; криміналістична тактика.

Наукові погляди на суть і зміст криміналістичної тактики не раз зазнавали змін. Якщо раніше вчені [1, с. 28; 2, с. 72] до змісту тактики відносили (разом із прийомами здійснення окремих дій при розслідуванні злочинів) характеристику злочинців, таємні способи їх спілкування, класифікацію способів учинення злочинів, згодом переважно прийоми провадження слідчих дій [3, с. 13–17], то тепер криміналістичну тактику вважають складною системою положень, прийомів і рекомендацій, що належать не лише до здійснення окремих процесуальних дій, а й до організації та планування досудового і судового слідства загалом, проведення різних заходів організаційного і технічного характеру.

Так, на думку Р.С. Белкіна, криміналістична тактика – це система наукових положень та розроблених на їх основі рекомендацій з організації і планування досудового і судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, які здійснюють судові дослідження, та прийомів проведення окремих процесуальних дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, на встановлення причин й умов, що сприяють вчиненню і приховуванню злочинів [4, с. 287–288].

Проте варто переглянути наведене визначення з огляду на сучасні умови застосування норм права. Аналізуючи наведене визначення, слід звернути увагу на відсутність головної ознаки, яка відрізняє тактику від інших видів діяльності людини і дає можливість сформулювати таке визначення криміналістичної тактики: під криміналістичною

тактикою слід розуміти систему наукових положень і відповідних засобів (приймів, рекомендацій їх реалізації, операцій) допустимого і раціонального збирання, дослідження і використання доказової інформації суб'єктами публічного та приватнопублічного кримінального переслідування, в умовах потенційної або реальної, безпосередньої або опосередкованої протидії з боку осіб або органів, що мають інші інтереси у кримінальному судочинстві.

До змісту криміналістичної тактики входять:

вчення про криміналістичну версію і планування розслідування;
поняття слідчої ситуації і рекомендації за її оцінкою і використанням на користь розслідування;

поняття тактичного рішення і рекомендації щодо його ухвалення в різних ситуаціях;

принципи здійснення у процесі розслідування взаємодії між слідчим й іншими працівниками органів, що здійснюють боротьбу зі злочинністю, використання даних, одержаних з оперативних джерел;

рекомендації з використання на досудовому слідстві та в судовому розгляді техніко-криміналістичних засобів і прийомів збирання та дослідження доказів;

рекомендації з використання на досудовому і судовому слідстві спеціальних пізнань, допомоги фахівців і громадськості;

принципи здійснення у процесі розслідування заходів організаційного і технічного характеру;

тактичні прийоми і рекомендації щодо проведення окремих слідчих і судових дій;

тактичні комбінації, що здійснюються під час розслідування.

Для того, щоб тактичні рекомендації щодо пошуку наркотичної речовини були найбільш ефективні й максимально відповідали специфіці тієї або іншої процесуальної дії, принципи використання в розслідуванні оперативних даних, засобів і прийомів криміналістичної техніки, спеціальних знань і допомоги громадськості розглядаються стосовно тактики конкретних слідчих і судових дій.

Тактичні прийоми і рекомендації покликані забезпечити якнайповніше й ефективніше застосування у процесі розслідування і судового розгляду кримінальних справ, зокрема, прийомів і засобів криміналістичної техніки. У необхідних випадках їх зміст повинен відповідати цій меті. Так, наприклад, послідовність огляду слідчим при пошуку наркотичних засобів на місці події повинна забезпечувати застосування технічних засобів фіксації об'єктів та слідів. Максимально повне використання можливостей фото- і відеозйомки при провадженні слідчого експерименту також покликано забезпечити такий тактичний прийом, як поділення на етапи дослідів, що проводяться при виготовленні наркотичних засобів. Окремі тактичні прийоми і вся тактика проведення тієї або іншої процесуальної дії змінюються залежно від характеру засобів або прийомів криміналістичної техніки, що використовується при його прова-

дженні. Наприклад, тактика обшуку в разі пошуку наркотичних засобів, на яку істотно впливає використання пошукових дій наркотичної речовини і безпосередньо, в транспортних засобах.

На нашу думку, очевидним є те, що розвиток криміналістичної тактики пошуку наркотичних засобів, проблеми зміни її завдань і рекомендацій, що виникають перед нею, у зв'язку з використанням новітніх даних інших наук або взагалі нових галузей знань, спонукають до появи нових або зміни існуючих техніко-криміналістичних засобів, прийомів і рекомендацій.

Зв'язок криміналістичної тактики з криміналістичною методикою характеризується, насамперед, тим, що положення тактики реалізуються на практиці тільки через методику розслідування, набуваючи тих специфічних особливостей, які відображають їх пристосування до умов і завдань боротьби з незаконним обігом наркотиків. Завдання впровадження в життя нових тактичних прийомів і рекомендацій обумовлюють і зміни методики, спрямовані на створення оптимальних умов для найбільш ефективного застосування цих прийомів при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним придбанням, зберіганням, виготовленням, збутом наркотичних засобів.

До тенденцій розвитку криміналістичної тактики у справах, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, обумовлених вимогами практики боротьби зі злочинністю, належать:

- розширення сфери застосування у криміналістичній тактиці даних інших наук, у тому числі й нових галузей знань пошуку наркотичних засобів;

- удосконалення тактичних прийомів і тактико-криміналістичних рекомендацій;

- розроблення нових тактичних прийомів і загалом тактики нових слідчих дій;

- підвищення ефективності тактичних прийомів і рекомендацій щодо використання можливостей оперативно-розшукових апаратів органів внутрішніх справ при пошуку наркотичних засобів.

Ядром криміналістичної тактики є тактичні прийоми, рекомендації і комбінації та їх комплекси, що становлять тактику окремих слідчих дій.

Родовим відносно до тактичного прийому є поняття криміналістичного прийому. Його можна визначити як найбільш раціональний і ефективний спосіб дій або найбільш доцільна лінія поведінки при збиранні, дослідженні, оцінці й використанні доказів у розкритті та запобіганні злочинам.

В.І. Комісаров вважає, що тактичний прийом є науково-обґрунтована рекомендація про найбільш оптимальну поведінку, спосіб дії слідчого, розроблений з урахуванням типових ситуацій провадження слідчих дій з метою створення ефективних умов підготовки, організації виявлення, збирання і оцінки доказової інформації [5, с. 5–7].

Інші вчені визначають криміналістичний прийом як спосіб дії або лінію поведінки особи, яка здійснює розслідування, що найбільш ефективно забезпечує вирішення завдань, пов'язаних з розслідуванням злочинів [5, с. 52].

М.Р. Божкова, В.Г. Власенко, В.І. Комісаров ставлять знак рівності між двома криміналістичними категоріями – прийомом і рекомендацією [6, с. 57]. Дана точка зору є не цілком переконливою. Прийом позначає спосіб дії, а рекомендація – це порада. Порада може стосуватись будь-чого, у тому числі й прийомів. Поради про те, як встановити психологічний контакт з допитуваним, який вчинив злочин, наприклад, пов'язаний з незаконним обігом наркотиків, і становить зміст відповідних тактичних рекомендацій.

Лише створення тактичних прийомів і рекомендацій щодо їх реалізації у різних слідчих ситуаціях дає можливість використовувати всі досягнення криміналістичної тактики у практичній діяльності слідчого.

Таким чином, можемо дійти висновку, що під тактичним прийомом пошуку наркотичних засобів слід розуміти науково обґрунтований, допустимий спосіб дії і відповідну лінію поведінки слідчого при збиранні, дослідженні й використанні доказової інформації в умовах реальної, безпосередньої протидії з боку осіб або органів, що мають інші інтереси у кримінальному судочинстві.

Водночас тактична рекомендація є науково обґрунтованою порадою про допустиме застосування окремих тактичних прийомів слідчим у різних тактичних ситуаціях здійснення ним своєї діяльності.

Розрізняють техніко-криміналістичні й тактичні прийоми. До перших належать прийоми використання техніко-криміналістичних засобів (наприклад, прийоми фотографування на місці події) і прийоми використання наукових положень криміналістичної техніки (наприклад, прийоми виявлення слідів на основі наукових положень про механізм слідоутворення наркотичних засобів).

Інші – це прийоми організації і планування досудового і судового слідства, підготовки та проведення окремих процесуальних дій. Тактичним може бути і "поведінковий" прийом, тобто вибір і дотримання особою, яка проводить розслідування, певної лінії поведінки.

В умовах кримінального процесу можуть бути використані не будь-які прийоми пошуку наркотичної речовини, що дають змогу з'ясувати істину, а лише такі, які відповідають певним вимогам: законності, допустимості, правомірності, етичності, науковості, практичної доступності. Ці вимоги означають наукову обґрунтованість тактичних рекомендацій і рішень, сувору відповідність діяльності особи, яка проводить розслідування, нормам і принципам кримінального та кримінально-процесуального права, моралі.

Насамперед тактичний прийом має бути законним, допустимим і правомірним. Це означає його застосування суб'єктом відповідного виду криміналістичної тактики (у нашому випадку слідчим) в рамках і

межах його компетенції, при неухильному дотриманні ним встановлених законом заборон або обов'язків на ту чи іншу поведінку (наприклад, забороняються навідні питання при допиті підозрюваного у збуті наркотичної речовини) і вимог про умови провадження окремих слідчих дій (наприклад, осіб, які пред'являються для пізнання, має бути не менше трьох).

Правильне визначення правових засад використання тактичних прийомів, рекомендацій і комбінацій – важлива запорука дотримання вимог законності при розкритті й розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків.

Таким чином, під правовими засадами використання тактичних прийомів, рекомендацій і комбінацій у кримінальному судочинстві слід розуміти систему встановлених законом і підзаконними актами принципів і правил, що визначають умови допустимості, змісту, мети, і порядок застосування цих прийомів, рекомендацій та комбінацій слідчим, оперативним працівником органів внутрішніх справ і судом.

Допустимість як принцип застосування тактичних прийомів, рекомендацій і комбінацій у справах, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, полягає в тому, що по своєму характеру, змісту і цілеспрямованості ці прийоми повинні повністю відповідати духу і букві закону, а їх застосування – вимогам законності. Але допустимість застосування тактичних прийомів залежить не лише від їх відповідності закону, а й від наукової обґрунтованості, що є запорукою достовірності. Природно, що закон не дає визначення науковій обґрунтованості тактичних прийомів, оскільки це питання факту, а не права.

Принципове значення для оцінки допустимості тактичного прийому розслідування з позицій критеріїв його законності мають положення п. 3 ст. 22 КПК України: "Забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів".

Водночас і в цьому положенні, яке, на перший погляд, не викликає сумнівів, не все так просто. Зокрема, як розуміти в його контексті попередження свідка і потерпілого перед початком їх допиту згідно зі ст. 384 і 385 КК України? Хіба це не загроза, але загроза законна і цілком допустима кримінальною відповідальністю за надання цими особами завідомо неправдивих показань, або за відмову свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків?

З цим процесуальним розпорядженням кореспондуються положення ст. 373 КК України, що встановила досить сувору кримінальну відповідальність (до восьми років позбавлення волі в разі вчинення дій, поєднаних із застосуванням насильства або із знущанням над особою, за відсутності ознак катування) за примушування давати показання підозрюваного, обвинувачуваного, який потерпів, свідка до надання свідчень, або експерта до дачі висновку шляхом застосуван-

ня погроз, шантажу й інших незаконних дій з боку слідчого або особи, яка проводить дізнання у справах про незаконний обіг наркотиків. Також слід звернути увагу на те, що в цій статті йдеться про кримінальну відповідальність незалежно від того, правдиві ці свідчення чи помилкові, якщо робиться спроба їх одержати забороненими цією нормою закону способами).

Етичність тактичного прийому означає, що він повинен відповідати принципам моралі й моральності, вимогам загальної і судової етики. Це, здавалося б, очевидно. Але якраз саме оцінка допустимості конкретних тактичних засобів з позицій їх етичності викликає найбільші розбіжності серед криміналістів. На жаль, на наш погляд, більшість з них, по суті, вирішують це питання, так би мовити, риторично, відповідно до особистого розуміння моралі й моральності. Так, у справах цієї категорії часто застосовується обман. У зв'язку з цим, поділяємо думку А.Д. Бойкова, який зазначив, що найбільш істотним недоліком багатьох робіт щодо судової етики якраз і є те, що етичні оцінки тих або інших тактичних прийомів слідчого, адвоката авторами не обґрунтовуються, а лише проголошуються [7].

Розуміючи всю серйозність таких "звинувачень", на підтвердження вищенаведеного викладено декілька думок учених з питання етичної допустимості одного й того самого прийому з арсеналу слідчої тактики. Він полягає у створенні у підслідного перебільшеного уявлення про обсяг доказів, що існують у слідчого, та їх значущість.

М.С. Строгович щодо цього зазначав: "Немає жодних сумнівів у тому, що повідомлення особі помилкових відомостей є обманом, і не чим іншим. Але збрехати можна прямо, словами, а можна те ж саме зробити складнішим способом, – таким чином, що слова і речення самі по собі не є брехнею, але вони так побудовані й дані в такому контексті, сказані таким тоном і з такою мімікою, що той, кому вони висловлені, брехню сприймає за правду, а правду за брехню. А це є обман, брехня, яка тому, кому вона подана в особливо хитромудрій формі, не стає допустимою; навпаки, вона набуває особливо нетерпимого, незаконного й аморального характеру" [8, с. 41].

Цікава думка з цього ж приводу Р.Ф. Горського і Д.П. Котова, які вважають, що при створенні перебільшеного уявлення про обсяг окремих доказів слідчий завжди неминуче стоїть на межі брехні. Це завжди необхідно враховувати" [9, с. 21–32].

Р.С. Белкін, аналізуючи наведені думки, доходить іншого висновку – про допустимість цього тактичного прийому без будь-яких обмовок, оскільки бачить у ньому лише створення слідчим умов, за яких у підслідного може сформуватися помилкове уявлення про обсяг доказів, що є в розпорядженні слідчого. "Він (слідчий) лише створює такі умови, за яких у підслідного це формування стає можливим, відбудеться воно чи ні, залежить цілком від підслідного, від вільно обраної ним

позиції" [4, с. 138–139]. Отже, ці автори дотримуються принципів різної етичної оцінки допустимості даного тактичного прийому.

Водночас при всій, здавалося б, ретельній розробленості цих проблем, пропонувані окремими авторами критерії етичної поведінки і дій професійних учасників тактичної діяльності у кримінальному процесі, не викликаючи здебільшого принципових заперечень, мають, на наш погляд, один загальний істотний недолік: вони стають в окремих ситуаціях або недостатніми, або "розмитими" для їх оцінки з позицій етичної допустимості конкретних тактичних засобів, у конкретних різноманітних ситуаціях практичної діяльності.

На нашу думку, показовими в цьому є такі дані щодо допустимості тактичних прийомів, заснованих на обмані, наведені в одній із праць Р.С. Белкіна: "... опитування 210 слідчих органів прокуратури і внутрішніх справ свідчить, що 75 % респондентів вважають обман допустимим, хоч і вдаються до нього у своїй практиці рідко або взагалі не вдаються; 10 % вважають обман як аморальне і неприпустиме у слідчій практиці явище, зазначаючи водночас, що рекомендовані в літературі "хитрощі" і "пастки" вони не вважають заснованими на обмані; 15 % респондентів у тій або іншій формі ухилилися від прямої відповіді. До цього слід додати, що деякі з тих слідчих, які заперечують правомірність обману, в особистій бесіді наводили часом такі приклади, що свідчили про їх нечітке уявлення про обман або дуже вузьке тлумачення цього поняття" [10, с. 13].

На наш погляд, для того, щоб критерій етичності тактичних засобів у справах, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, "працював", дозволяв у кожному конкретному випадку точно й об'єктивно оцінити допустимість окремих з них, він повинен представляти значно більш розгалужену систему, що в ідеалі охоплює всі мислимі засоби і ситуації, виникнення яких можливо в діяльності того або іншого професійного учасника тактичної діяльності у кримінальному процесі. Як відомо, криміналістика і судова етика (переважно стосовно діяльності слідчого), створили декілька таких систем. Звичайно вони являють собою набір умов, яким, на думку їх авторів, повинен відповідати обраний тактичний прийом з позиції моральності й моралі, принципів загальної і судової етики. Уразливість такого підходу, на наш погляд, полягає в тому, що такі системи завжди "відкриті": вони завжди можуть бути доповнені й іншими не менш значущими, з позиції етики, положеннями (кількість останніх є нескінченною).

Більш дієвим, "працездатним" вважаємо підхід до створення системи умов, що становлять критерій етичної допустимості тактичних засобів слідчого, запропонований І.Е. Биховським [11]. Він сформулював низку положень, жодного з яких не повинен порушувати тактичний прийом. Іншими словами, якщо тактичний прийом не порушує жодної із запропонованих ним умов – він, з позиції етики, допустимий і може використовуватися слідчим.

Так, на думку І.Є. Биховського, тактичний прийом розслідування не повинен:

1) принижувати честь і гідність обвинуваченого, підозрюваного або інших осіб;

2) впливати на позицію невинуватої особи, сприяючи визнанню нею неіснуючої провини;

3) виправдовувати саме вчинення злочину і зменшувати його суспільну небезпеку;

4) сприяти обмові з боку обвинуваченого або іншої особи, інших невинуватих осіб, а також звинуваченню винних осіб у більшому обсязі, ніж це відповідає їх фактичній провині;

5) ґрунтуватися на непоінформованості підозрюваного, обвинуваченого або інших осіб щодо питань кримінального права та процесу;

6) спонукати обвинуваченого, підозрюваного або інших осіб до надання ними хибних свідчень, здійснення інших аморальних учинків;

7) ґрунтуватися на повідомленні слідчим обвинуваченому, підозрюваному або іншим особам свідомо неправдивих відомостей, зокрема, про походження предметів або документів;

8) підривати авторитет органів МВС, прокуратури, суду [11].

Такий критерій допустимості тактичного прийому, як вибірковість, ми убачаємо більш "прозорішим", ніж розглянуті вище. І це дає змогу практично безпомилково, однозначно вирішувати проблеми можливості використання конкретних засобів з тактичного арсеналу суб'єкта відповідного виду криміналістичної тактики.

Суть його може бути сформульована таким чином: тактичний прийом з пошуку наркотичних засобів повинен чинити бажаний вплив лише на особу, яка володіє інформацією, що становить оперативний інтерес, і бути нейтральним (тобто не чинити вплив) на всіх інших осіб, відносно яких він застосовується.

Тому правильним, на наш погляд, є твердження Р.С. Белкіна і деяких інших авторів про те, що вибірковість дії "... є спрямованість впливу лише на певних осіб і нейтральність відносно до інших" [10, с. 220].

Таким чином, якщо тактичний прийом, який застосовується у справах про незаконний обіг наркотиків, не може спричинити самообмову або обмову людиною, до якої він застосовується, інших осіб у вчиненні злочину – він допустимий; у будь-якому іншому разі допустимість тактичного прийому виключається. Саме на цьому підході засновано нашу думку про допустимість "слідчих хитрощів" (їх ще іменують "психологічними пастками" або "тактичними комбінаціями") і значно обережніше ставлення до допустимості такого тактичного прийому, як "провокація конфлікту".

Крім перерахованих положень, які можна загалом умовно назвати теоретичною обґрунтованістю того або іншого прийому, необхідно мати на увазі і їх практичну обґрунтованість. Іншими словами, доцільність застосування засобу або прийому відповідно до значущо-

сті для досягнення можливого результату щодо затрат необхідних сил, засобів та часу і з урахуванням тактичного ризику застосування цього прийому у справах про незаконний обіг наркотиків.

Деякі криміналісти в систему критеріїв допустимості тактичних засобів включають й інші положення: наукову обґрунтованість й ефективність прийому, низку праксіологічних вимог, а саме: як доцільність, рентабельність, безпека, доступність, конкретність й індивідуальність тощо. Проте ми вважаємо, що достатньо повно й обсяжно ці критерії можна вважати самодостатніми для вирішення їх в аспекті допустимості тактичних засобів.

Системний аналіз тактичного прийому у справах про незаконний обіг наркотиків вимагає його розгляду в загальній системі криміналістичної діяльності з урахуванням її завдань, рівнів і підсистем. З огляду на зміст та призначення, виокремлюють тактичні завдання і відповідні їм тактичні прийоми, а саме:

1) пізнавальні (встановлення обставин при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, шляхом виявлення і дослідження криміналістичної інформації);

2) управлінські (встановлення ефективної взаємодії з особами, які беруть участь в справі, шляхом їх залучення до розслідування, налагодження психологічного контакту і використання оптимальних форм тактичної дії і управління їх поведінкою);

3) організаційно-технічні (що забезпечують оптимальні зовнішні умови і необхідні організаційно-технічні засоби діяльності). Завдання і тактичні прийоми управлінського й організаційно-технічного типу є допоміжними, обслуговуючими відносно до завдань інформаційно-пізнавального типу.

З огляду на рівень вирішуваних тактичних завдань вони поділяються на:

а) початкові (спрямовані на виявлення, фіксацію і вилучення криміналістичної інформації), наприклад, виявлення і вилучення речовини, схожої на наркотичну (за кольором, фізичним станом) в особи при особистому огляді;

б) проміжні (спрямовані на встановлення доказових фактів або формування тактичних комплексів, що забезпечують таке встановлення, наприклад, встановлення особи підозрюваного, розшук осіб, які придбавали наркотичні засоби у цієї особи, перевірка алібі підозрюваного, формування оперативно-слідчої групи для роботи щодо складної кримінальної справи про незаконний обіг наркотиків тощо);

в) кінцеві (спрямовані на вирішення тактичних завдань розслідування, що забезпечують ухвалення процесуальних рішень, насамперед, встановлення предмета доведення у кримінальній справі).

Сукупність зазначених завдань, конкретизованих предметом доказування у справах, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, утворює основу програмно-цільового комплексу, на базі яко-

го здійснюється тактична діяльність слідчого як при діях із джерелами доказів, так і при ухваленні тактичних рішень у справах, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків.

Програмно-цільовий комплекс обумовлює інтегральну структуру діяльності слідчого у кримінальній справі у зв'язку зі збутом, виготовленням, придбанням, перевезенням наркотичної речовини, що характеризується: а) вираженою у предметі доказування цілеспрямованістю; б) цілісністю, органічною єдністю всіх елементів, вузлів і комплексів цієї діяльності; в) суворою ієрархією і підлеглистю нижчих рівнів діяльності вищим.

Як відомо, крім прийомів криміналістична тактика розробляє рекомендації. Рекомендації можуть стосуватися різних сукупностей тактичних прийомів, що об'єднуються єдиним тактичним задумом, тобто тактичних комбінацій. Крім прийому і рекомендації, арсенал тактичних засобів слідчого включає і тактичну операцію.

Таким чином, ми дійшли висновку, що тактико-криміналістична рекомендація – це науково обгрунтована, апробована практикою порада, що стосується вибору і застосування при здійсненні розслідування або судового слідства тактичних прийомів. Тактико-криміналістична рекомендація може стосуватися і застосування при провадженні конкретної процесуальної дії тих або інших техніко-криміналістичних засобів, і прийомів збирання, дослідження і використання доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белкин Р. С. Собрание и исследование доказательств / Белкин Р. С. – М., 1966.
2. Белкин Р.С. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы) / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М.: Юрид. лит., 1969.
3. Быховский Е. И. Допустимость тактических приемов при допросе / Быховский Е. И. – Волгоград, 1989.
4. Белкин Р. С. Криминалистика : в 3 т. / Белкин Р. С. – М., 1997. – Т. 1.
5. Комиссаров В. И. Теоретические проблемы следственной тактики / Комиссаров В. И. – Саратов, 1987.
6. Божкова Н. Р. Следственная (криминалистическая) тактика / Н. Р. Божкова, В. Г. Власенко, В. И. Комиссаров. – Ч. 1. – Саратов, 1986.
7. Бойков А. Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам / Бойков А. Д. – М., 1978.
8. Строгович М. С. Проблемы судебной этики / Строгович М. С. – М., 1974.
9. Горский Г. Ф. Судебная этика / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов. – Воронеж, 1973.
10. Белкин Р. С. Нравственные начала деятельности следователя органов внутренних дел : [лекция] / Белкин Р. С. – М., 1999.
11. Быховский И. Е. Процессуальные и тактические вопросы следственных действий : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук / Быховский И. Е. – М., 1976.